

פתח וקמץ – עיון בגיזרונם ובהתפתחותם של שמות התנועות בעברית

ראובן ש' שטיינר

בכלל פרסומיו המאלפים הרכיבים של פרופ' אהרן דותן יש אחד שכותרתו פותחת במילים "פתחי חטפין". עליו להודות שכל אימת שביקשתי להשמיע כותרת זו בקול באתי במבוכה, שכן בושתי לגלות שוב ושוב שאינני יודע, פשוטו כמשמעו, כיצד יש להגות שתי מילים אלו. ההזמנה שקיבלתי להציע מאמר לקובץ זה שלכבודו של פרופ' דותן שימשה לי הזדמנות נאותה לתיקון המעוות. ועתה לאחר עיון ממושך בשאלה זו אני סבור שהגעתי לפחות לשלב שבו אני יודע להגות במדויק את המילה הראשונה שבכותרת. המחצית השנייה תיאלץ להמתין לעיון נוסף. מידת מה של הקלה חשתי משגיליתי כבר בראשית עיוני שאינני בודד באידיעתי, ושניקוד המילה פתח מעורר לבטים זה זמן רב. כבר במאה השש-עשרה כתב אליהו בחור:

פתח נקודת הפתח ידועה ורוב ימי תמתי על מה שקוראין הפיו רפויה וְהַרְי הַיָּא
רְאוּיָה לְהַדְגִישׁ אַחַר הַפֶּתַח גַּם רוֹב הַיְהוּדִים קוֹרִין הַמְלָה מְלָרַע וְאִינוּ אֶלָּא מְלַעִיל
וְכֵן קוֹרְאִין אֲנַחְנוּ הָאֲשֶׁכְנִזִּים בְּפֶתַח מְלַעִיל:¹

דבריו אלו של אליהו בחור הוסיפו מבוכה על מבוכתי, שהרי אם נכונה הטעמה האשכנזית של המילה במלעיל, מה קושי יש בתי"ו הרפה? והלוא הטעמה מלעילית מעמידה את המילה במשקל הסגולי, ולפיכך אם אכן יש קושי כלשהו בניקוד המילה הרי הוא בניקודה של הפ"א: פֶּתַח, במקום הניקוד הצפוי פֶּתַח. מכל מקום, אותה מסורת אשכנזית שהבחור מצייין לה נראית לי נקודת פתיחה ראויה לשם העיון בשאלה זו, שכן המסורת האשכנזית מבחינה יפה בין קמץ לפתח ובין תי"ו רפה לתי"ו דגושה – שתי הבחנות העומדות ביסודה של השאלה הניצבת כאן לפנינו.

* תודה רבה אני חב לפרופ' אהרן דותן, לפרופ' יוסף יהלום, לד"ר חיים א' כהן, לפרופ' שניאור זלמן ליימן ולפרופ' יצחק ש' פנקובר על הסיוע הנדיב שהעניקו לי בשלבים השונים של כתיבת מאמר זה. אין צורך לומר שאין הם אתראים לטעויות שיימצאו בו.
1 אליהו בחור, ספר התשבי, בסליאה ש"א, דף עו ע"א. הניקוד יצא מתחת ידי המחבר; ראה S. Z. Leiman, "Abarbanel and the Censor", *Journal of Jewish Studies* 19 (1968), p. 49, n. 1.

לכאורה מן הניקוד האשכנזי של המילה: פֶּתַח, שְׁנַשְׁמַר עַד הַיּוֹם בִּיִּידִישׁ: pásax/pásex,² יש ראייה לכך שצורות דוגמת פֶּתַח, פֶּתַח, פֶּתַח, פֶּתַח, פֶּתַח (וכמוכן גם פֶּתַח, פֶּתַח, פֶּתַח וכו') אינן הצורות המקוריות. עם זאת יש לזכור שההבחנה שמבחינה המסורת האשכנזית בין קמץ לפתח ראשיתה לא לפני תחילת המאה הארבע-עשרה, ועובדה זו היא שהותירה בעברית שביידיש מילים לא מעטות שהקמץ בהן הגוי כפתח, דוגמת דָּג (dag), דָּם (dam), יָם (yam), פְּלִל (klal), פְּרָט (prat), תְּכַר (kháver), לְוִיָּה (leváye), נֶעַ וְנָד (navenád) ועוד,³ שבכולן נשמע הקמץ בתנועת a. כל אותן מילים עבריות שחדרו ליידיש משקפות את מסורת ההגייה הקדם-אשכנזית, אותה הגייה בת חמש איכויות תנועה שהילכה באשכנז קודם שחדרה אליה מערכת ההגייה בת שבע האיכויות כבמסורת ההגייה הטברנית.⁴ אין אפוא להוציא מכלל אפשרות שהצורה pásax שביידיש משקפת לאו דווקא את הניקוד פֶּתַח כי אם את הניקוד פֶּתַח, ועל כן בבואנו לתור אחר צורתה הטברנית המקורית של המילה על יסוד הצורה האשכנזית pásax היתר היחידה שיכולים אנו להיתלות בה היא התי"ו הרפה.

דבריו של הבחור בעניין זה עוררו מלומדים אחרים לתור אחר ניקודים טובים יותר. בוקסטורף, אשר דן במשפט הראשון שבדבריו של הבחור, הציע פֶּתַח, וזה לשונו:

Pathach, vocalis A brevis apud Grammaticos. Miratur Elias híc duo: primò, quare dicatur Pathach פֶּתַח cum ת leni, quod debebat dageffari: secundò, quòd multi Judæi pronunciant Pathach cum accentu in ultima. Cum Dagefch certê effet formæ שְׁדִי פֶּנָג, פֶּנָג, שְׁדִי quæ etiam accentum habent in ultima.⁵

רגזו העדיף את הניקוד פֶּתַח (על דרך רֶשַׁע) לעומת קֶמֶץ.⁶ דרנבורג ניקד את שמות התנועות כצורות ציווי: קֶמֶץ פּוּמָךְ, פֶּתַח פּוּמָךְ וכו'.⁷ למבר טען שיש להעמיד את צורות

2 את הצורה pásax שמעתי מפי יליד פולין, ואת הצורה pásex מפי יליד טרנסילבניה. יש לשים לב שהצורה pósax המצויה בכמה מניכי היידיש אינה ארכאיים כי אם תוצאה של שינוי בהגיית התנועה, אותו שינוי שהצמיח גם את הצורה sóbes; ראה א' ויינרייך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 249–250. בדרך מקרה משחזר שינוי הגייה זה את מה שלדעתי היה הצורה המקורית (ראה להלן).

3 ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 19 והנסמן בהערה 37 שם (תודתי לחיים א' כהן על אפניה זו); הנ"ל, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 267. M. Weinreich, *History of the Yiddish Language*, Chicago 1980, pp. 356–357.

4 ראה מ' ויינרייך, שם, עמ' 390–391, וכן א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית – מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א (עדה ולשון, ד), ירושלים תשל"ט, עמ' 30–31 והספרות המצוינת שם.

5 J. Buxtorf, *Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum*, Basel 1639, cols. 1871–1872

6 Leon di Zaccaria Reggio, *Grammatica ragionata della lingua ebraica*, Livorno 1844, p. 8

7 J. Derenbourg, "Review of G. Schneidermann, *Die Controverse des Ludovicus Cappellus mit den Buxtorfen, über das Alter der hebr. Punctation*", *Revue critique*

שמות התנועות בעברית כצורתן בסורית: קֶמֶץ, פֶּתַח וכו'.⁸ האופט וברגשטרסר העמידו את רוב שמות התנועות כצורות שמות פעולה במשקל סגולי: קֶמֶץ, פֶּתַח וכו'.⁹ הצעות אלו נאמרו כולן מסכרה ועל יסוד השערה ואינן נתמכות בעדויות של ממש שמכתבי יד טובים.

ניקוד טוב יותר הציג שד"ל: בחיבוריו על הדקדוק העברי שנכתבו באיטלקית וראו אור ב-1836 וב-1853 אנו מוצאים את הצורות פֶּתַח, קֶמֶץ.¹⁰ ב-1886 ציין לגרד בהערת שוליים ש"קֶמֶץ ופֶּתַח וכן דֶגֶש [...] הן צורות בינוני ארמיות".¹¹ דעה זו זכתה במחקר לתגובות שונות: האופט ביטל אותה במחי יד וקבע שאין לה על מה שתסמוך.¹² כך טען גם ברגשטרסר: "ניקודם [של שמות התנועות] וביאורם כצורות בינוני (לגרד) או כצורת ציווי (דרנבורג) אין להם כל יסוד במסורת".¹³ לויאס, לעומת זאת, לא ראה את דעתם של שד"ל ולגרד נופלת בערכה מדעותיהם של למבר והאופט, שכן "השמות קמץ ופתח, וכך אף פסק, דגש ושמות טעמי מקרא רבים, צורות רבות להם".¹⁴ סיוע לדעתם של שד"ל ולגרד הוא רואה ב"כתיבים ערביים כגון פאתחה, קאמצה" וכן בהשוואה לצורות בינוני אחרות דוגמת מאריך. גם היוורנט מצא דעה זו מתקבלת על הדעת. בדונו בצורה פֶּתַח ציין ש"אפשר שהניקוד הראשוני הוא פֶּתַח (כלומר: פותח)".¹⁵ ביאורו של היוורנט,

- W. Bacher, *Die Anfänge der d'histoire et de littérature* 25 (1879), p. 459
 hebräischen Grammatik, Leipzig 1895, p. 15 (=כ"ז בכר, נצני הדקדוק: חקירה היסטורית
 בקדמוניות הדקדוק העברי, תרגם א"ז רבינוביץ, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 20).
- M. Lambert, "Quelques remarques sur les voyelles hébraïques", *Revue des études* 8
juives 18 (1889), p. 123; idem, *Traité de grammaire hébraïque*, Paris 1946, p. 19
- P. Haupt, "The Names of the Hebrew Vowels", *Journal of the American Oriental* 9
Society 22 (1901), p. 17; G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918, 1, p. 49,
 H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten* § 8e
 ; § 8e – והשווה כבר *Bundes*, Göttingen 1863, p. 90, §29e – וראה עוד להלן הערה 54. שמות התנועות שנהגו בבבל –
 מיפתח פומא, מיפקץ פומא, פיתחא, אימצא – הם אכן שמות פעולה; ראה ש' מורג, "מפעלם של
 ראשוניים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מונחים ארמיים שטבעו", לשוננו לח (תשל"ד), עמ'
 59–62; "י יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 54; "י
 עופר, המסורה הבבליית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 41.
- S. D. Luzzatto, *Prolegomeni ad una grammatica ragionata della lingua ebraica*, Padua 10
 .1836, pp. 16; 19, n. 2; idem, *Grammatica della lingua ebraica*, Padua 1853, p. 13
 בחיבוריו אלו לא דן שד"ל במפורש בצורות האלה, אך אפשר שעשה כן במקום אחר.
- P. de Lagarde, "Review of *Targum Onkelos* (Herausgegeben und erläutert von Dr. A. 11
 Berliner)", *Göttingische gelehrte Anzeigen* 22 (1886), p. 873
 הלא-עבריים הם שלי.
- האופט (לעיל הערה 9), עמ' 17. 12
- ברגשטרסר (לעיל הערה 9), עמ' 50, סעיף 8e. 13
- C. Levias, "The Names of the Hebrew Vowels", *Hebrew Union College Annual* (1904), 14
 p. 146
- H. Hyvernât, "Le langage de la Massore", *Revue Biblique* 14 (1905), p. 525, n. 2 15

'פותח', המקביל לביאורו לצורת קִמֵץ: 'קומץ (את פיו)',¹⁶ מורה בכירור שאף הוא רואה כאן צורות בינוני. לאחרונה הגיע אף ג'פרי כאן לאותה מסקנה. הוא מציין לצורות המנוקדות קִמֵץ, פֶּתַח המצויות במקורות קראיים של ימי הביניים, שהוא רואה בהן צורות בינוני פועל ארמיות, ואף הוא מציין את הצורות קאמצה, פאתחה שעל דרך הערבית המצויות בטקסטים אחדים הכתובים ערבית יהודית.¹⁷

במפתח שבמהדורת דותן לספר דקדוקי הטעמים מנוקדת המילה פתח בדרך אחת בלבד: פֶּתַח.¹⁸ אחת העדויות לניקוד זה עולה מתוך הערת מסורה שבכ"י לניגרד (B19a) הנודע למקרא אשר נכתב ב-1009.¹⁹ עדות קדומה אחרת לניקוד זה מצויה בקטע גניזה שלפי השערת מאן הוא בן המאה התשיעית או העשירית.²⁰ בקטע אחד שבטקסט זה שכותרתו "סדר הסימנין" (ראה להלן) אנו מוצאים את הצורות פֶּתַח, קִמֵץ (פעמיים כל אחת).²¹ ישנם נא לב להבדל שבניקוד שתי המילים האלה בהברתן השנייה. שוני זה ניכר גם ממה שנמצא בירושלמי שבת יד, א (יד ע"ב): "דו קמץ חדא ופתח חדא" (מפני שהוא [הצבי הישן] עוצם [עין] אחת ופותח [עין] אחרת). קמץ – צורת בינוני, והיורד מעידה על תנועת e; ואילו פתח אף היא צורת בינוני, אך בלא יו"ד, היינו בתנועת a. תופעה זו של הנמכת התנועה e ל-a לפני עיצור גרוני (או רי"ש) שבסוף תיבה מוכרת לנו מן הארמית שבמקרא בצורות כמו פֶּלַח, יָדַע (לעומת שָׁאַל, עָבַד).

כפי שצינו גם לגרד וגם לויאס, השימוש בצורת הבינוני לענין זה עולה יפה עם התמונה הכללית, שכן מונחי מסורה רבים נראים עשויים בדרך זו של הבינוני הפועל בארמית. מעידים על כך המונח מפקין ('מוציאים [מן הפה])²² ומונחים אחרים שאנו רואים אותם בניקוד העשוי בדגם של CaCeC או CaCeC, למשל יָקַף (זוקף),

16 שם, עמ' 529.

17 G. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought, Including a Critical Edition, Translation and Analysis of the Diqduq of Yusaf Abu Ya'qub, ibn Nah on the Hagiographa*, Leiden 2000, p. 24

18 ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, מהדורת דותן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 410.

19 ראה שם, עמ' 129.

20 J. Mann, "On the Terminology of the Early Massorites and Grammarians", ראה *Oriental Studies Published in Commemoration of the Fortieth Anniversary 1883–1923 of Paul Haupt*, ed. C. Adler and A. Amber, Baltimore 1926, p. 438

21 ראה נ' אלוני, "רשימת מונחים קראית מהמאה השמינית", ספר קורנרין: מאמרים בחקר התנ"ך, בעריכת א' וייזר וב"צ לוריא, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 331 (תצלום), 342 (=נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 112 [תצלום], 113). למרבה ההפתעה מבטל אלוני את הניקוד פֶּתַח; ראה בספרו הבלשנות העברית בטבריה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 128.

22 כלומר הוגה ומשמיע בפיו (אותיות שלפעמים אינן הגיות). אף שפֶּקֶין היא הן צורת ריבוי של הבינוני הפועל מִפְּקַק והן צורת ריבוי של הבינוני הפועל מִפְּקַק, נראה ששימושה הרגיל במסורה הוא כבינוני פועל, כגון במשפט "ו(ל)א מפקין ה"א/אל"ף/ר"ו".

‘מעמיד’), גַּרְשׁ (‘מושך’),²³ אֶזֶל (‘הולך’),²⁴ פֶּסֶק (‘עוצר’),²⁵ פֶּשֶׁט (‘פושט’, ‘מותח’)²⁶ ועוד.

אם פֶּתַח וקֶמֶץ הם אכן צורות בינוני כי אז חייב כל אחד מהם להיות קיצורו של משפט. שניהם צורות בינוני של פעלים יוצאים המבטאים פעולות של איברי הגוף דוגמת העיץ (השווה המובאה מן הירושלמי לעיל) והפה. עלינו ללכת אפוא בעקבות הרוב המכריע של החוקרים ולשער שמושאם של הפעלים האלה היה פום (‘פה’), או נכון יותר: פ(י)ם, כפי שהוא בארמית הגלילית.²⁷

בעניין זה יש לציין להערת מסורה בכתר ארם צובה לכתוב “אֶזֶל יִקְרָאֲנִי וְלֹא אֶעֱנֶה יִשְׁחַרְנֵנִי וְלֹא יִמְצָאֲנִי” (מש’ א, כח), וזה לשונה: “כל מלה דבקררייה דאית בה תריין מתאמין דמיין אן²⁸ קדם להון געי רבא או געי זעירא פתחין בפמה בר מן ׀ [...] ואן לא קדם להון געי לא פתחין כמות הנני חקקי”²⁹ (‘כל מילה במקרא שיש בה שתי [אותיות

23 ראה ספר דקדוקי הטעמים לר’ אהרן בן משה בן אשר, מהדורת בער-שטראק, לייפציג תרל”ט, עמ’ 26; מהדורת דותן (לעיל הערה 18), עמ’ 10, 118. משמעות זו מצויה בארמית הגלילית ובארמית הנוצרית. לביאור אחר (‘מגרש’) ראה A. Dotan, “Masorah”, *Encyclopaedia Judaica*, 16, Jerusalem 1971, col. 1454.

24 ראה דותן, שם, טור 1455. על היחס בין צורה זו לצורה אֶזֶל (דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן [לעיל הערה 18], עמ’ 396) השווה להלן הערה 47.

25 ראה דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ’ 22, 27; א’ אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורייית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ”ד, עמ’ 170, שורה 9.

26 כך בחיבורו המנוקד של קלוגימוס בן דוד על הטעמים, הנדפס בסוף מקנה אברם לאברהם די בלמש, ונציה רפ”ג. על היחס בין צורה זו לצורה פֶּשֶׁטָה (דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן [לעיל הערה 18], עמ’ 410) השווה להלן הערה 47.

27 בארמית הגלילית ‘פיך’ הוא פימך. בפיט ארמי-גלילי אנו מוצאים שחודש ניסן אומר לחודש אדר: “קמץ פימך לא תמלל” (סגור פיך, אל תדבר); ראה י’ יהלום ומ’ סוקולוף, שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ”ט, עמ’ 232, שורה 38, והשווה שם, עמ’ 238, שורה 40: “פֶּתַח פִּימִיָה” (וצריך להיות פִּימִיָה?). והשווה עוד לדבריו של לויאס (לעיל הערה 14), עמ’ 146 בדבר הצורה קֶמֶץ, שלדעתו היא צורת בינוני שאיננה שם כי אם משפט שלם שהוראתו יש להגות או לנקד בקמץ. על פי ראייה זו קמץ היא צורת בינוני של פועל גזור שם שמושאו מילתא/ה (‘דבר’) ולא פימא/ה (‘פה’).

28 כך יש לקרוא; הקריאה “איי” (וכן “ראי” בהמשך) אינה אפשרית, מכמה סיבות – ולא כפי שכתב בזה D. S. Loewinger, “The Aleppo Codex and the Ben Asher Tradition”, *Textus* 1 (1960), p. 69. ראשית, הצורה המקוצרת אי (> אין; ‘אם’) היא צורה בבליית שאינה נקריית בארמית הגלילית האורתנטית; ראה M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan 2002, p. 108; idem, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990, pp. 47, 63. שנית, האות שבנידננו ארוכה מכדי להיות יו”ד, ואף ראשה אינו מתאים לדמות האות יו”ד. ואף שאין רגלה יורדת אל מתחת לקו השורה הריהו נו”ן סופית, ולמעשה היא זהה בצורתה לנו”ן הסופית שבמילה מן הכתובה אחת-עשרה מילים הלאה מכאן. הקריאה הנכונה מצויה אצל I. Yeivin, *Introduction to the Tiberian Masorah*, ed. E. J. Revell, Missoula 1980, p. 105.

29 ראה כתר ארם צובה, ירושלים תשל”ו ואילך, עמ’ 563; דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן (לעיל הערה 18), עמ’ 391.

רצופות] זהות, אם יש לפנייהן געיה גדולה או געיה קטנה יש להגותן בפתחת הפה³⁰ [כלומר יש להגות אַ בין שני העיצורים הזהים³¹] חוץ משישה מקומות [...] ואם אין לפנייהן געיה אין להגותן בפתחה, כגון הנני, חקקי). הערת מסורה אחרת, הנמצאת במקורות מאוחרים יותר, יש בה עדות ברורה עוד יותר: "דאכיל פתח פומיה ודלא אכל קמץ פומיה"³². הערה זו מכוונת להבדל שבין "אַל הָהָרִים אַכֵּל" (יח' יח, יא) לבין "אַל/עַל הָהָרִים לֹא אַכֵּל" (שם שם, פס' ו, טו), והיא אומרת: 'האוכל פותח את פיו [היינו ב"אַכֵּל" יש פתח] ושאינו אוכל אינו פותח את פיו [היינו ב"לא אַכֵּל" אין פתח]. ועוד אפשר בעניין זה להשוות לשמות התנועות במסורת הבבליית: מיקפץ פומא, מיפתח פומא.³³

באשר לנושא של צורות הבינוני האלה, נראה שהוא כינוי המכוון לקורא: הוא או את. הערת מסורה (או "קדם-מסורה") שנשמרה בתלמוד הירושלמי מעידה על האפשרות השנייה: "בכל קרייא את קרי אביגיל בר מהדין פסוקא" (סנהדרין ב, ג [כ ע"ב]), וביאורה: 'בכל המקרא כולו אתה קורא [את שמה של אשת דוד] אביגיל חוץ מבפסוק הזה [שמ"א כה, לב], שבו אתה קורא אביגיל.³⁴ את השימוש הזה בפנייה לנוכח אנו מוצאים גם בכיטוי התלמודי הנפוץ "אל תקרי" (ולא "אל יקרי"). מצד שני, בספר דקדוקי הטעמים מציינים את הקורא בגוף שלישי; כך למשל כותב אהרן בן משה בן אשר בדבר ביצוע השווא בין שני עיצורים זהים כחטף-פתח³⁵ (כגון רְבָבוֹת [בגעיה ברי"ש החרוקה] שיש להגותו רְבָבוֹת): "יפתח פיו באות הראשון"³⁶ לפיכך נראה לנו לשחזר את מקור שמות התנועות במשפטים "את/הוא פִּתַח פִּימך/פִּימיה"; "את/הוא קִמַץ פִּימך/פִּימיה"³⁷.

- 30 לכאורה יכולות המילים תריין מתאמץ דמיין להיות הנושא של פתחין, ואולם ההוראה הסתמית שיש לקמץין במקומות אחרים במסורה הגדולה של כתר ארם צובה מעמידה אפשרות זו בספק.
- 31 דוגמת רְבָבוֹת; וראה להלן הערה 35.
- 32 ראה י"ש פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות גדולות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 133. היר"ד שבמילה אכיל רומזת שכל הפעלים כאן הם צורות בינוני. עם זאת יצוין שנוסת זה של ההערה ידוע רק ממקור מאוחר (בן המאה הארבע-עשרה-חמש-עשרה). בפירושו של רד"ק ליתזקאל יח, יא אנו מוצאים: "לא אכל קמץ פומיה, אכל פתח פומיה", או (כפי שהוא במהדורת מקראות גדולות הכתור): "לא אכל קמץ פומא, אכל פתח פומא". אני מודה לפרופ' ישעיהו מאורי על אפניות אלו.
- 33 ראה לעיל הערה 9.
- 34 יש להוסיף זאת לסקירת הערות המסורה שבספרות התלמודית אצל י" ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 110-111.
- 35 כך היה, כידוע, ביצועו הרגיל של השווא הנע כפי הטברנים.
- 36 דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן (לעיל הערה 18), עמ' 115, שורה 3. זהו ניסוח עברי של "פתחין בפמה" שבהערת המצוטטת לעיל מכתר ארם צובה. והשווה "מה שיפתח בפה" (שם, עמ' 286, שורה 7); "יפתח בפה בקריאה" (שם, עמ' 377, הערה 8). והשווה גם "ידע הקורא" (שם, עמ' 126, שורה 2).
- 37 ואין זה רחוק מדעתם של דרנבורג ושל בכר הרואים את מקורם של שמות התנועות האלה בצורות ציורי (ראה לעיל הערה 7).

שד"ל לא היה עקיב בניקוד שנתן לשמות התנועות. הוא ניקד קֶמֶץ, פֶּתַח, כצורות בינוני ארמיות, אך את שמותיהן של תנועות אחרות הוא ניקד (בעקבות אחד ממתרגמי של חיוג') כשמות פעולה במשקל סגולי עברי: חָרַק, חָלַם, שָׁרַק.³⁸ למעשה ניקודים כאלה מתועדים פה ושם בכתבי יד של חיבורים דקדוקיים מוקדמים הכתובים ערבית יהודית. חָלַם נמצא אצל רס"ג, שָׁרַק, שָׁרַק – באחד מחיבוריו של חיוג', וחָלַם, חָרַק, שָׁרַק – בספר הוריית הקורא (הדאית אלקארי).³⁹ שתיים משלוש הצורות האלה מצויות (שלא בהוראה הטכנית הזאת של שם תנועה כי אם במשמעות כללית) גם בפיוט, כגון אצל הקליר: "בחרק שניו" ('בחריקת שינוי'); "בשרק" ('בשריקה').⁴⁰

מלומדים שבאו בעקבות שד"ל ראו כנראה בחוסר העקיבות שלו בעניין זה ליקוי של ממש ועל כן ניסו ברובם להעמיד אחידות בצורת שמות התנועות. לדעתי אין מקום כלל לצפות לאחידות בעניין זה, שכן שמות התנועות אין מקורם בשיטה אחת,⁴¹ והם אף לא צמחו בזמן אחד: השמות קמץ, פתח קדמו לבטח לשמות חרק, חלם, שרק וכו'.⁴² ראיה לכך יש כבר בדבריו של אליהו בחור:

אך זה לבד מצאתי, כי בעלי המסורת לא קראו שמות לנקודות, רק לקמץ ולפתח ובכללם הצרי והסגול, דהיינו שקראו לצרי ג"כ קמץ, ולסגול ג"כ פתח [...] אבל שאר הנקודות לא נזכרו בשמם בכל המסרה גדולה וקטנה, רק קראו לחירק אי, ולחולם או, ולשורק או [...]⁴³

ככמה תיאורים והצגות מוקדמים של שמות התנועות ושל אמות הקריאה או יכולים עדיין להבחין בשלב שבו קמץ ופתח (או קֶמֶץ ופֶּתַח), ולפעמים בתוספת שמות תואר

38 ראה בספרו משנת 1836 הנזכר לעיל (הערה 10), עמ' 16, הערה 1; עמ' 19, הערה 2. והשווה דותן, מסורה (לעיל הערה 23), טור 1449.

39 ראה א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז, ב, עמ' 447, שורה 48; M. Jastrow (ed.), *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew by Abū Zakariyyā Ibn Dāwūd of Fez Known as Hayyūg*, Leiden 1897, p. XXXII (בחלק האנגלי); אלדר, תורת הקריאה (לעיל הערה 25), עמ' 120, 124, 125.

40 ראה הערכים האלה ב"מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית. איני יכול לומר אם צורות אלו מנוקדות בכתבי היד המקוריים אם לא. אצל הקליר נמצא גם "בשפה קמוצה", ואולם פירושו המדויק של צירוף זה אצלו (ונגזרתו לענייננו) שנוי במחלוקת; ראה ע' פליישר, "מונח דקדוקי קדום בפיוט קליר", לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 263–267; צ' מלאכי, "זקף קמץ – זקוף בלשון וקמרון בשפתיים", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 137–141 (אני מודה ליוסף יהלום על אפניה זו).

41 ראה דותן, מסורה (לעיל הערה 23), טורים 1448–1449.

42 ראה אלדר, תורת הקריאה (לעיל הערה 25), עמ' 120, הערה 1. מכל מקום אין יסוד לדעתו של קאלה שגם ראשוני המדקדים לא השתמשו בשמות חרק, חלם, שרק וכו'; ראה מ' וילנסקי, "לתולדות הניקוד הטברני", מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 4–6.

43 C. D. Ginsburg (ed.), *The Massoreth of Elias Levita*, London 1867, pp. 131–132; עיין בקטע זה ראה י"ש פנקובר, "עיין מחודש בספר מסורת המסורת לאלהיו בחור", איטליה ח (תשמ"ט), עמ' לה–לו.

לצדם)⁴⁴ הם השמות היחידים הנגזרים מתיאור פונטי. וכך מצינו באחד מקונטרסי המסורה:

שבע נְקֻדוֹת, למאד כבודות [...]
 ראשונה היא קְמָצָה, כפה היא קבוצה.
 ושניה היא פתחה, מגדת נכוחה.
 ושלישית פתחה קטנה, כל פתיים מְבִינָה.
 ורביעית קמצה קטנה, שתי נְקֻדוֹת מְכוּנָה.
 וחמישית נְקֻדָּה אחת,⁴⁵ לבדה מונחת.
 וששית ושביעית, אִי ואו האמצעית.⁴⁶

ובקונטרס מסורה אחר:

שבעה מלכים בראשם עטרה [...]
 ראשונה קמצה ופתחה⁴⁷ גדורה.
 ושש נקודות עמם מסורה.
 רביעית וחמישית אִי או החמורה.
 וששית ושביעית אִי או בם קשורה.
 שְׁנָא לבדה עצורה, תשרת כלם במקרא.⁴⁸

ונמצא עוד:

סֶדֶר הַסִּימָנִין. זֶה סֶדֶר הַסִּימָנִין :
 שְׁשֵׁה נְעִים הֵם שְׁלוֹשׁ אוֹתִיּוֹת.
 לְאֵלֶף שְׁנַי פְּנִים, אֶחָד קָמֶץ וְאֶחָד פֶּתַח [...] כְּמוֹת : אֶ קָמֶץ אֶ פֶּתַח.
 לו לְוֹ שְׁנַי פְּנִים : או או.
 לְיֹד שְׁנַי פְּנִים : אִי אִי.
 אֵילוֹ הֵן שְׁלוֹשׁ אוֹתִיּוֹת שֶׁבֵּהֶן נַעֲשׂוּ.⁴⁹

44 על צורות אלו ראה להלן הערה 47.

45 כלומר חולם; חיריק נזכר בשורה הבאה.

46 דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 11 למטה.

47 הניקוד פתחה שנתנו כאן בער ושטראק במהדורתם אינו נמצא בשום כתב יד (כפי שמסר לי בטובו פרופ' אהרן דותן). הניקוד פְּתָחָה מתועד בדקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 12 (כ"י לנינגרד B19^a) ומהדורת דותן (לעיל הערה 18), עמ' 114. אם אכן צורה מקורית לפנינו כי אז אין כאן שאילה מן הערבית אלא הצורה פְּתַח בתוספת צורך הנקבה או צורך היידוע הארמי (הנכתב בה"א, כרגיל בארמית הגלילית), והשווה גַּלְשׁ ~ גַּלְשָׁה (דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן, עמ' 108, 118); זֶקֶף ~ זֶקְפָה (שם, עמ' 107, 108); פֶּסֶק ~ פֶּסְקָה (דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק, עמ' 22). על הניקוד פְּתָחָה, קְמָצָה (שבהשראת שמות התנועות בערבית?) ראה דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן, עמ' 76.

48 דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 34.

49 אלוני, רשימת מונחים (לעיל הערה 21), עמ' 331 (תצלום), 342 (=מחקרי לשון וספרות, ב, עמ' 112 [תצלום], 123). העובדה שאל"ף מציינת פתח וקמץ רומזת לאפשרות שמחבר קטע זה חי לפני חיגי.

נראה שיסודם של השמות קמץ ופתח בניסיונות הראשוניים של בעלי המסורה להעמיד הבחנה בין התנועות שבמסורת קריאתם שבעל פה. עניין זה עולה מדינו של דותן ברשימה שכותרתה "חד קמץ וחד פתח" אך אין היא עוסקת בניגוד שבין ל- ובין .. ל- . וכדבריו שם:

It would appear that this use of the terms פתח and קמץ occurred during a most ancient period, a time when these terms were not as yet serving to denote definite vowels. The vestiges of this use, both of the terms פתח, קמץ and the terms מלעיל, מלרע indicate that in the period which preceded the invention of the vowel signs such a method of *relative* notation of vowels was current. It was therefore necessary to indicate the vowels which distinguish between homographs. There was no need for a complicated system of terms for this, and there is no evidence of special signs for it in Hebrew.⁵⁰

ראייה יסודית זו מסייעת בידינו לבאר מדוע תיארנו בעלי המסורה את התנועה א̂ במונחים של קמיצת שפתיים, סגירת הפה, אף על פי שבהשוואה לשאר התנועות האחוריות, u ו-ו, זו תנועה פתוחה. אנו עוסקים כאן בציון יחסי המשתנה מזוג תנועות אחד למשנהו. במילים אחרות, התנועה הפתוחה א̂ עשויה להיקרא "סגורה" כאשר היא עומדת בהשוואה ל-a. השימוש בקמץ לציון תנועות שאינן א̂ או e נשכח עד מהרה. כאשר אהרן בן-אשר דן בתפוצת כל לעומת כל הוא משתמש בשם קמצה לציון התנועה הפתוחה יותר שבצורה כל ולא לציון זו הסגורה יותר שבצורה כל (שאותה הוא מכנה "נקודה אחת").⁵¹ בבואנו לעיין בעובדות אלו כדי להבינן לאשורן עלינו לזכור כי (א) המונחים קמץ ופתח שימשו בידי בעלי המסורה לא לציון הניגוד שבין ל- בלבד כי אם גם לציון הניגוד שבין .. ל-⁵²; (ב) שתי הבחנות אלו שבין שני זוגות התנועות הללו הן בדיוק שתי ההבחנות שלא היו קיימות בארמית הגלילית וכן בהגייה העממית של העברית (כגון בפיוט וכיו"ב), ושהערות מסורה אחדות אף מתעלמות מהן.⁵³ נראה אפוא שהשימוש

50 "The Beginnings of Masoretic Vowel Notation", *Masoretic Studies*, 1, ed. H. M. Orlinsky, Missoula 1974, p. 32 (=תורת הלשון העברית בימי הביניים: מבחר פרקי עיץ, בעריכת א' אלדר וש' מורג, ירושלים תשמ"ו, עמ' 41). והשווה דותן, מסורה (לעיל הערה 23), טור 1432. אצל גינובורג נמצא רשימות של "זוגין חד מלא פום וחד קמץ פום" ו"חד מלא חד קמץ", שבהן "קמץ (פום)" משמש לתנועת u לעומת "מלא (פום)" שהוראתו תנועת o; ראה בכר (לעיל הערה 7), עמ' 16, הערה 6 (=נצני הדקדוק, עמ' 21, הערה 3).
 51 ראה דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן (לעיל הערה 18), עמ' 119.
 52 ראה דותן, מסורה (לעיל הערה 23), טור 1448; ייבין, המסורה למקרא (לעיל הערה 34), עמ' 89-90. רשימה ארוכה של דוגמאות ראה ב"סימן קמצין ופתחין בקריה" בתוך דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 61-64. והשווה גם דברי אליהו בחור שהובאו לעיל.
 53 ראה S. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments from the Cairo Geniza*, Atlanta 1990, pp. 30-57; דותן, מסורה (לעיל הערה 23), טורים 1435-1436; אליהו בחור, מסורת המסורה (לעיל הערה 43), עמ' 247.

הנפרץ בהוראה "את/הוא קִמֵץ פִּימֵךְ/פִּימִיָּה" ו"את/הוא פִּתַח פִּימֵךְ/פִּימִיָּה" בא להדריך את הקורא באשר להבחנה בין אותם זוגות של תנועות שההבחנה ביניהן הייתה רופפת. משעה שאותו ציון יחסי נדחה מפני הציון המוחלט הלכו ונתמעטו השימושים השכיחים פחות עד שנזנחו לגמרי.

נפנה עתה לעיין במהלך תולדותיהם של המונחים הללו. בדורות מאוחרים צמחה התחושה ששמות התנועות צריכים להביע בהברתם הראשונה את טיב התנועה עצמה.⁵⁴ לפי דותן החל נוהג זה להתפשט במאה האחת-עשרה.⁵⁵ השמות שניתנו בידי אליהו בחור מייצגים את השלמתו של השלב הראשון של תהליך זה: פִּתַח, קִמֵץ,⁵⁶ חִירָק,⁵⁷ שוּרָק⁵⁸ ואין צריך לומר סְגוּל.⁵⁹ השמות אצל ר' יצחק בן שמואל הלוי (1627) אינם שונים בהרבה: חוּלָם, קִמֵץ, פִּתַח, צִירִי/צִירִי, חִירָק, שוּרָק, סְגוּל.⁶⁰

תהליך זה הנהיג את השיטה של "סימול פונטי" (או "צלילי"). על פי שיטה זו שמות התנועות וסימניהן בעברית מידמים למוכר לנו בשמות העיצורים וסימניהם, היינו אותיות האלף-בית. כידוע, שמה של כל אות מאותיות האלף-בית פותח בעיצור שהאות מייצגת. עיקרון זה, הידוע כשיטה האקרופונית, אף הוא צורה של סימול פונטי. השינוי שבא בשמותיהן של התנועות בעברית היה אפוא טבעי לחלוטין, ואפשר שהוא נשען על האנלוגיה לעיקרון הפועל בשמות אותיות האלף-בית.

שלבים ב' וג' שבתהליך הזה פעלו על ההברה השנייה שבשמות התנועות. בשלב ב' די היה בשינוי תנועת ההברה השנייה באופן שתזדהה עם תנועת ההברה הראשונה. כך קרה בשם חִירָק, שכבר אליהו בחור משתמש בו לפעמים,⁶¹ וכך קרה כמובן בשמות פִּתַח, צִירִי. שלב ג' הצמיח רעיון חדש: תנועת ההברה השנייה צריכה להיות התנועה הארוכה או הקצרה המקבילה לתנועת ההברה הראשונה. בהקדמתו של אריה ליב גורדון לספר הדקדוק המיוחס לגאון מווילנה אנו מוצאים את השלב הזה כשהוא מעורב במקצת עם מה שאנו מתארים כשלב ב'. בהקדמה זו נקראות התנועות הארוכות קִמֵץ, צֶרֶה, חִירָק, חוּלָם, שוּרָק, והתנועות הקצרות – פִּתַח, סְגוּל, חִרָק, קִמֵץ, שֶׁרָק.⁶² בהשוותנו את צֶרֶה

54 ראה למשל שד"ל (לעיל הערה 38), עמ' 16, הערה 1; אולד (לעיל הערה 9), עמ' 90, סעיף 29e.

55 ראה דותן, מסורה (לעיל הערה 23), טור 1449.

56 יש לתת את הדעת לניגוד שבין â בהברה הראשונה של קִמֵץ לבין a בהברה הראשונה של פִּתַח. לא ברור באיזה משני השמות בא השינוי כדי ליצור את הניגוד. אפשר שלפני המאה הארבע-עשרה היו השמות פִּתַח וקִמֵץ, ושרק באחרון שחזרה התנועה המקורית.

57 אליהו בחור, ספר התשבי (לעיל הערה 1), דף יז ע"ב, הערך "צִים"; דף לט ע"א, הערך "טִפֶּשׁ"; דף מט ע"ב, הערך "לוּל".

58 שם, דף צו ע"א, הערך "תִּנָּא".

59 שם, דף כז ע"ב, הערך "וְלָד". עם זאת ניקוד האות הראשונה שבמילה סגול אינו ברור, ואין להוציא מכלל אפשרות שניקודה שם סגול.

60 יצחק בן שמואל הלוי, שיח יצחק, באזיליא שפ"ז, דף ח ע"ב.

61 אליהו בחור, ספר התשבי (לעיל הערה 1), דף טו ע"ב, הערך "גְּרָה". והשווה התעתיק hirik (לעומת surek) אצל J. Reuchlin, *De rudimentis hebraicis*, Pforzheim 1506, p. 11.

62 משנת הגר"א, וילנא תרל"ד, דף א ע"א.

לצורה המוקדמת יותר צָרִי אנו רואים שאל השינוי בתנועת ההברה השנייה מתלווה גם שינוי באות האחרונה, אם הקריאה, שאינה עוד יו"ד אלא ה"א, על דרך גָּאָה, רְעָה וכדומה. אפשר שאת יסוד צמיחתו של שלב ג' יש לחפש בליטא, שכן אנו מוצאים כאן ניצול חריף של הזדהות התנועות ו-... המאפיינת את מסורת הקריאה הליטאית⁶³ והמתבטאת כאן בצורות קמץ בשביל קמץ, סְגֵל בשביל סְגוּל. אולי אפשר להסיק דבר מה לגבי ה־terminus post quem של שלב זה מן העובדה ששמות אלו אינם באים בתיאור התנועות שבגוף החיבור עצמו.⁶⁴

יש לציין שגורדון לא הביא שלב זה לכלל מיצויו ההגייוני המלא, שכן הוא קבע תֶּרֶק, שֶׁרֶק, ולא חֶרֶק, שְׁרֶק כמתבקש משיטתו. שיטה עקיבה יותר מציג ספר לימוד לתינוקות של בית רבן המשמש כיום בחדרים בירושלים.⁶⁵ בספר זה נקראות התנועות הארוכות קמץ, צִירָה, חִירָק, חוֹלֶם, שוֹרֶק, והקצרות – פֶּתַח, סְגֵל, חֶרֶק, חוֹלֶם,⁶⁶ קְבוּץ. את מה שהעלינו כאן באשר להתפתחותו של המונח פתח יכולים אנו לסכם כך:

אלה הם שלבי התפתחות הצורה:

1. את/הוא פֶּתַח פִּמְךָ/פִּמְיָה

2. פֶּתַח

3. פֶּתַח

4. פֶּתַח, פֶּתַח וכו'

ואלה הם שלבי התפתחות המשמעות:

1. התנועה הפתוחה יותר בזוג מינימלי של שתי תנועות מנוגדות

2. התנועה - או התנועה -

3. התנועה -

ובאשר לכותרת המאמר "פתחי חטפין" שבה פתחנו, כיוון שנראים הדברים שבמקורה צורת בינוני ארמית לפנינו, פֶּתַח, הנה אם פרופ' דותן מסכים הריני קורא את המילה הראשונה בה פֶּתַחִי.

63 ראה למשל, S. Morag, "Pronunciations of Hebrew", *Encyclopaedia Judaica*, vol. 13, Jerusalem 1971, cols. 1127, 1141.

64 שם, דף ח ע"א.

65 מ"ח חשין, הַמְסֵרֶת [על כריכת הספר: הַמְסֵרֶת הַשְּׁלֵם], ירושלים תשנ"ב, עמ' כא. תודתי לחני יעקובוביץ על הפנייתה לספר זה.

66 זו כנראה טעות דפוס וצריך להיות חוֹלֶם, שכן מתחתיה נדפס א בעוד שבהיקרות האחרת של חוֹלֶם נדפס מתחתיה א1.

מִשְׁאַת אֶהֱרֵן

מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן

עורכים

משה בר־אשר, חיים א' כהן

מוסד ביאליק • ירושלים